

Salmanova Şəlalə Sabir qızı

Bakı Dövlət Universiteti

İSLAM MƏDƏNİYYƏTİNİN ƏSASINI TƏŞKİL EDƏN VACİB AMİLLƏR*Açar sözlər: İslam, cəmiyyət, mədəniyyət**Key words: Muslim, society, culture**Ключевые слова: Ислам, общество, культура*

İslam dini orta əsrlər müsəlman xalqlarının həyatında böyük rol oynamışdır. Lakin başlanğıcda teokratik dövlət kimi müsəlman ərəb icmasından doğan nəhəng İslam imperiyasına daxil olan xalqların, ilk növbədə irandilli və türkdilli xalqların dillərinin inkişafı X-XI əsrlərdə ərəb mədəniyyətini müəyyən gədər zəiflətdi. Xilafətin VIII əsrdə başlanmış, X əsrdə başa çatmış siyasi süqutu mədəni parçalanmaya səbəb oldu. Bu proses vahid müsəlman tərqiyyətçiliyindən yaranmış sosial münafişələrin təsiri altında gücləndi. İslamaqədər mövcud olmuş yerli mədəni ənənələr getdikcə özünü göstərməyə başladı, nəticədə yerli-millə mədəniyyətlər formalaşdı. Bununla belə, orta əsrlər tarixinin müəyyən mərhələsində vahid islam dövlətinin tərkibində olmuş, xalqlar üçün müsəlman mədəniyyəti ümumi fenomen olmuşdur. İslama cəlb olunmuş yaxud onu qəbul etmiş xalqların ictimai həyatında, milli ənənələrində və tarixi talelərində mühüm fərqlərin olmasına baxmayaraq onların mürəkkəb və uzun müddət davam etmiş qarşılıqlı təsirində və mədəniyyətlərinin sintezi sayəsində onların hamısı üçün ümumi və vahid müsəlman mədəniyyəti yaradılmış və bu mədəniyyət bir çox əsrlərdə onların dünyagörüşlərini, ənənələrini, təsərrüfat formalarını, mənəvi norma və ideallarını, fəlsəfəsini, psixologiyasını, ədəbiyyatını və incəsənətini, insanların davranış modelini müəyyən etmişdir. O da bəllidir ki, ümummüsəlman mədəniyyətinin qəbul edilməsi bu mədəni sferaya daxil olmuş xalqların psixologiyasında, incəsənətində və məişətində özünü göstərən mədəni özünəməxsusluqdan məhrum etmədi.

Biz burada xilafətin “ərəbləşdirilmiş” ayrı-ayrı əyalətlərinin ictimai və mədəni inkişafın özünəməxsusluğuna toxunuruq. O ayrıca bir tədqiqatın mövzudur. Məqsədimiz ərəb mədəniyyətinin çiçəkləndiyi və dünyəvi məna kəsb etdiyi VII-XII əsrlərdə xilafətin bütün əyalətləri üçün ümumi olmuş ərəb-müsəlman mədəniyyətinin müəyyən elementlərini-dövlətçilik prinsiplərini, fəlsəfəsini, ədəbiyyatını və incəsənətini tədqiqatımızın həcminə uyğun səviyyədə işıqlandırmaqdır. Bəllidir ki, ərəblər Qədim Şərq və antik dövr sivilizasiyalarının ənənələrini mənimsəyib müəyyən qədər dəyişdirmiş və Avropaya tanıtırmışlar, bununla da Dirçəliş dövrü Avropasının mədəni yüksəlişinə təkan vermişlər. “Məhz ərəblərin vasitəsilə Avropa ilk dəfə antik və şərq elminə-fəlsəfəsinə, riyaziyyatına, astronomiyasına, təbabətinə və i.a.qovuşmuşdur”¹. Müsəlman mədəniyyətinin təməl müddəası, dəyişilməz prinsipi Allahın birliyi, təkliyidir. Qaynaqların təsdiqinə görə, Məhəmməd yeni dini yaradarkən ona xristian dininin bəzi elementlərini dəyişdirilmiş formada daxil etmişdir. Beləki, çoxsaylı ərəb qəbilələrinin hər birinin öz allahı var idi və onların öz allahlarına (bütələrinə) sitayişləri hər yerdə və hər an mövcud olan rəhmli, bütün aləmlərin yaradıcı olan tək və uca Allah inancının qəbul edilməsinə mane olurdu. Amma, Ərəbistanda Məhəmmədə yaxud İslamaqədər musəviləyin və isaviləyin təsirinə məruz qalmış çoxsaylı hənifilər-monoteistlər var idi. Onlar da yahudilər və xristianlar kimi çoxallahlığı və bütələrə sitayişləri rədd edir, allahın təkliyinə inanırdılar. Odur ki, bir çox tədqiqatçılar İslam dininin hənifəliklə əlaqəli olduğunu təsdiq edirlər.²

Quran İslam dininin və bütün müsəlmanların müqəddəs kitabıdır. Orada İslam inancının banisi Məhəmməd peyğəmbərin vəhyə dayanan moizələri yaxud xütbələri toplanmışdır. Müsəlman ilahiyyətçi ənənələrə görə, Quran Məhəmməd peyğəmbərə Cəbrayıl vasitəsilə vəhy formasında Allah tərəfindən göndərilmiş, peyğəmbər isə ilahi vəhiyləri qəbilə qardaşlarına öz moizələrilə çatdırmışdır. Peyğəmbərin vəfatından (632) sonra, onun ilk varisləri (pak) xəlifələr adlandırılmış Abu Bəkr və Ömər Məhəmməd peyğəmbərin tərəfdarlarından biri olan və peyğəmbərin moizələrini əzbər bilən Zeyd ibn Sabitə onun moizələrini yazmağı tapşırıdılar. Üçüncü xəlifə Osman (644-656-cı illər) Quranın vahid redaktəsinin tərtib edilməsinə, qalın yazıların isə məhv edilməsinə sərəncam verdi. Bu sərəncama əsaslanaraq, Zeyd ibn Sabit özünün topladığı materialları məhv edilməmiş yazılara və peyğəmbərə yaxın olmuş və onun moizələrini dinləmiş bəzi məkkəlilərin təsdiqlərinə istinad edərək tamamlanmış və Quranın redaktə olunmuş son mətni qanuniləşmişdir. Zeyd bütün kitabı 114 surəyə bölmüşdür və onları həcmələrinə görə yerləşdirmişdir.

Müsəlman ənənələri surələri “Məkkə” surələri (peyğəmbər 622-ci ilə qədərki vəhyə əsaslanan

moizələrə) və “Mədinə” surələrinə ayırır. Quranda müsəlman dini ehkamlarının sistemli şərhı yoxdur, yeni dinin yalnız əsas müddəaları yazılıb ki, bunları sonradan müsəlman ilahiyyətçiləri izah və şərh etmişlər. Məhəmməd peyğəmbər xüsusi savad sahibi olmasa da yeni dinin yaradıcısı və əqidəli qarçısı, istedadlı siyasətçi və polemist idi. Onun təlimi qəbilə və tayfa mənsubluğundan asılı olmayaraq bütün insanlara yönəlmişdi və islamaqədərki ərəb ənənələrinə və ehkamlarına qarşı idi. Quranın bütün pafosu Ərəbistanın qəbilə-tayfa ictimai həyatının təsəvvür və əsaslarına (bütperəstliyə, çoxallahlığa, qəbilələrarası mübarizəyə, qan düşmənçiliyinə) qarşı yönəlmişdi. Quranın bütün surələrində dünyanı və insanı yaratmış, adil və qüdrətli Allahın bütərdən ucada durduğı təkrarlanır. Məsələn, Quranda deyilir: “Əlbətdə, doğru olan budur: Allahdan başqa heç bir tanrı yoxdur. Şübhəsiz ki, Allah yenilməz qüvvət sahibidir, hikmət sahibidir!”³

Məhəmməd peyğəmbər özünün moizələrində daim Allahın təkliyindən danışır. Peyğəmbərimizin yaxşı bələd olduğı xristianlıqdan fərqli olaraq İslamda Allah “doğın və doğulan deyil, şəriki yoxdur”, həyata və ölümə yalnız O hökm verir, Onun istəyi və iradəsi olmadan bir yarpaq belə ağacdən düşə bilməz.

İslamda Allahın təklyi şərtsiz qəbul edilir. Klassik islam filosof və yazarları Allahın təklyini əsaslandırır və təsvir edirlər. Allahın təklyininin İslam dünyasında təsviri o dərəcədə cəlbədidir ki, hətta bir çox qərb filosoflarının da marağına səbəb olmuşdur. Məsələn, Hegel bununla bağlı yazır: “Əgər (işin faktik tərəfinə qayıdaraq) Təkin dərkinə ... ona xas olan paklığında və ucalığında gözdən keçirmək istəyirlərsə islam dünyasına müraciət edilməlidir. Əgər, məsələn, kamil Cəlaləddin Rumidə ilk planda, xüsusi olaraq ruhun Tək ilə vəhdəti önə çəkilirsə və bu vəhbət sevgi kimi səciyyələndirilsə, onda bu ruhi vəhdət sonlu və adi olan üzərində yüksəlişdən ibarətdir”⁴.

İslamda antropomorfizm elementlərinə də rast gəlinir: Allah eşidir, görür, danışır, O əlini peyğəmbərin çiyinə qoya bilir və bu anda peyğəmbər Onun barmaqlarının səriniyini hiss edir. İslam ilahiyyətçiləri belə ifadələrin həqiqi deyil, məcazi olduğunu bildirmişlər. Lakin, bütün bu təsəvvürlərə baxmayaraq, İslamın ilk çağlarında peyğəmbər və onun məsləkdaşları, yəhudilərin etdiyi kimi ilahinin hər hansı maddi təsvirini bütperəstlik kimi şərh edərək qadağan edirdilər. Elə buna görə də onlar öz allahlarının təsvir etdiklərinə, yəni təsviri sənətlərinə istinad edərək xristianları “bütperəstlər” adlandırırlar.

Bəzi qərb müəllifləri peyğəmbərimizin təlimində teodits (Allaha haqq qazandırma) tezisinin olduğunu təsdiq edirlər. Bu tezis mahiyyəti şərin insanın bütün davranışlarını öncədən müəyyənləşdirən böyük, arif, rəhimli və adil Allahın varlığı ilə bir araya sığmasının təsdiqindən ibarətdir. Bu teziz başqa dinlərdə olduğu kimi, İslam dinində də bir ziddiyət, yəni dünyada ilahi xeyirlə şərin biraraya sığmasının qeyri-mümkünlüyü məsələsini doğasına səbəb olmuşdu. Bu ziddiyyəti həll etmək üçün, sonradan bir çox müsəlman ilahiyyətçiləri çox düşünmüşlər.

İncildə olduğu kimi Quranda da dünyanın Allah tərəfindən yaradıldığı bildirilir. Quranın Tövrat və İncillərin bir-birinə zidd olmadığı, bəzi müddəalarının uyğunluğu Quranın özündə də təsdiq edilir. Məsələn, Bəqərə surəsinin 40-cı ayəsində deyilir: “Ey İsrail oğulları! Sizə bəxş etdiyim nemətimi xatırlayın, (Tövratda axirüzzəman peyğəmbər barəsindəki) buyurduğumu yerinə yetirin ki, Mən də sizinlə (sizi Cənnətə varid etmək barəsində) olan əhdə vəfa edim. Yalnız məndən qorxun!”. 41-ci ayədə isə fikir davam etdirilir: “Sizin əlinizdəki (Tövratı) təsdiqləyici kimi göndərdiyimə (Qurana) iman gətirin! Onu inkar edənlərin əvvəlincisi siz olmayın! Mənim ayələrimi (Tövratdakı hökmlərimi) ucuz qiymətə (dəyərsiz dünya malına) satmayın və ancaq məndən qorxun!”⁵

Lakin Tövratdan və İncildən fərqli olaraq Quranda yazılır ki, Allah bütün kainatı və insanı (yeri, ulduzları, bitkiləri, heyvanları və insanları) yalnız insanı sınağa çəkmək istəyilə yaratdı. Allah öz peyğəmbərləri (elçiləri) vasitəsilə insanları sınamaq üçün ona sitayiş, itaət etmək əmri verdi, sonra da layiq olanları mükafatlandırdı, itaət etməyənləri cəzalandırdı.

Digər peyğəmbərlər (Adəm, Nuh, Musa, İsa və b.) kimi Məhəmməd peyğəmbər də Allah və insanlar arasında vasitəçi idi, O heç vaxt özünün fəvqəlinsan keyfiyyətlərə sahib olduğunu israr etmirdi, yalnız uca Allahın ona göndərdiyi vəhyləri insanlara çatdırdığını təsdiq edirdi, yalnız ilahi iradəyə uyğun olaraq ərəblərə Allahın birliyini və haqq olduğunu, xeyir və şəri fərqləndirməyi öyrədirdi, dəhşəti Məhşər, qiyamət gününün gələcəyini bildirirdi. “Mən sizə demirəm ki, Allahın xəzinəsi məndədir. Mən qeybi bilmirəm və sizə də demirəmki mən mələyəm. Mən yalnız özümə gələn vəhyə tabe oluram”⁶. “Mən də sizin kimi bir insanam. Mənə vəhy olunur ki, sizin tanrınız yalnız bir olan Allahdır”⁷. Məhəmməd peyğəmbərin təsdiqinə görə, Allah bir çox peyğəmbərə əyan olmuşdu, amma, heç də onların hamısı onun sözünü düzgün anlamamışdı, bəziləri isə onu bilərəkdən təhrif etmişlər. Məsələn, yəhudilər və xristianlar belə etmişdilər, ancaq sonuncu peyğəmbər Məhəmməd Allahın ona vəhy etdiyi sözləri düzgün anladı və əsl ilahi qanunu təkcə ərəblərə deyil, bütün bəşəriyyətə bildirdi və ona inananların xilas olacağını, iman gətirməyənlərin odda yandırılacağını xəbər verdi.

Müsəlman mədəniyyətinin bir çox qərb tədqiqatçıları bu fikirdədir ki, Məhəmməd peyğəmbərin təlimi

həqiqətin ilkin saflığında bərpası, həm də Allahın dərkində yüksək pillə kimi irəli sürülmüşdür, çünki bu təlim Allahın son sözüdür və Məhəmməd peyğəmbərin yaydığı din universaldır və bəşəriyyətin xilasını üçün onun mümkün qədər geniş yayılması zəruridir. Xristianlar və yahudilərə gəlincə, onlar “yazı adamlarıdır”, həqiqət təsəvvürlərində təhrifçilik olsada, hər halda Allahın diktə etdiyi qanunla yaşayırlar, ona görə də qurtuluşa ümid edə bilirlər, amma yalnızlıqlardan qurtatmaq üçün onların yeni inancı qəbul etmələri arzu olunandır.

Qurani Kərimə görə, peyğəmbərlər Allahdan günahkarı bağışlamağı istəyə bilər, çünki özləri günahsızdır, yalan söz deməzlər, bəzən də möcüzə yarada bilirlər. Amma Məhəmməd peyğəmbər hər hansı bir möcüzə yaratmaqdan qəti imtina etmiş və bunu Quranın öz misiyasında heç bir sübuta ehtiyacı olmayan ən böyük möcüzə olduğunu deyərək əsaslandırmışdır. Bu fikri peyğəmbərin və onun məsləkdaşlarının hər hansı bir möcüzə yaratdığına dair məlumatın olmaması da təsdiq edir.

Lakin VIII əsrdə, müsəlman inancının təkamülü gedişində, xüsusilə xristian bədətçiləri təsiri altında Məhəmməd peyğəmbərin möcüzə yaradan obrazını formalaşdıran əfsanələr yaradıldı. Bu əfsanələr yeni inancın tərəfdarlarının şüurunda kök ataraq, Quran və surələr (hədislər) qədər orta əsrlər müsəlmanlarının mənəvi həyatının formalaşdırdı. Bu əfsanələrdən birində deyilir: Peyğəmbər Məkkədə ərəb qəbilələri qarşısında ordu başçılarından birinin əlsiz və ayaqsız qızına əlac elədi, Allaha dua etməklə qız sağaldı və gözəlləşdi. Başqa bir rəvayətə görə, Məhəmməd doğularkən damın üzərində işıq parladı və onun ən qatı düşmənlərindən biri onu daşla vurmaq istədikdə qəsbkarın əlləri və ayaqları bədəninə qopdu.

Qaynaqlar bildirir ki, müsəlmanların inanca və mənəviyyətə dair vəzifələri tədricən, bir çox illər ərzində formalaşmışdır. Peyğəmbər öz fəaliyyətinin ilk dövründə özünü Adəm Allahın vəhy yolu ilə göndərdiyi “xalis inancın” bərpəedici və dəyişdirici adlandırmış, ona şərabın da içilməsinin qadağan olduğunu əlavə etmişdir.

Məhəmməd peyğəmbərin hələ Mədinədə tərtib etməyə başladığı müsəlmanların əsas vəzifələri bunlardır: hər bir müsəlman Allahdan başqa ilahın olmadığına, Məhəmmədin isə Allahın elçisi olduğuna inanmalıdır; gündə beş dəfə namaz qılmalıdır; kasıbların xeyrinə ictimai xəzinəyə üzvlük (zəkat) ödəməlidir; Ramazan ayında məscidə və Məkkəyə həcc ziyarətinə getməlidir. Müsəlman olmaq üçün müsəlman inancın simvolunu: “Mən təsdiq edirəm ki, Allahdan başqa ilah yoxdu və Məhəmməd Allahın elçisidir” kəlamını dilə gətirmək kifayətdir. Bununla yanaşı, müsəlman olmuş şəxs İslamın əsas tələblərini, xüsusilə namazı da yetirməlidir.

Müsəlman ilahiyyətçiləri peyğəmbərdən sonrada müsəlmanların xüsusilə bayram günlərində məsciddə namaz qılmasını vacib sayırdılar, göstərirdilər ki, cümə namazı İslama iman gətirənlərdə daha çox emosional təsir göstərir və intizama dəvət edir və onlara müsəlman birliyi aşılayır. Məsələn, müsəlman ilahiyyətçisi əl-Buhari deyirdi ki, “məsciddə qılınan namaz evdə yaxud iş yerində qılınan namazdan iyirmi beş dəfə üstündür”. Müsəlman mədəniyyətində Məkkə ziyarəti də kifayət qədər vacib sayılır. Hesab edilir ki, bu mürəkkəb ritual dini hissi gücləndirir.

Müsəlmanlarda inanc yaradılmışdır ki, müqəddəs şəhərə, xüsusən də Kəəbəyə ziyarət xəstəliyi sağaldır və bu gün də on minlərlə insan Kəəbəyə əlini toxundurmaq, qara daşı öpmək və möcüzəli zəməm suyundan içmək üçün bu müqəddəs sayılan şəhərə axıyır. Qaynaqlar göstərir ki, Məkkə ziyarəti islamaqədərkə Ərəbistanda necə idisə o cür də saxlanmışdı, amma ziyarətçilərin qədim bütperəst hərəkətləri İslam ruhunda təsvir edilmişdir. Rəvayətə görə, Məhəmməd peyğəmbər Kəəbədə olan bütləri sındırmış, ancaq məbədin qara daşını müqəddəs elan etmiş və qail müsəlmanların bundan sonra ona sitayiş etməsinin vacib olduğunu bildirmişdi.

Müasir dövrdə digər ənənələr də saxlanmışdır. Müsəlman ziyarətçiləri Məkkəyə daxil olarkən ağ parça ilə örtünməli, kişilər bığlarını qırxmalı, dırnaqlarını kəsməli, başlarına araqcın qoymalı, çimməlidirlər. Məkkəyə qələrkən onlar ilk sırada Kəəbə məbədinə gedib alınlarını Qara daşa söykəməlidirlər, yeddi dəfə məbədin başına dolandıqdan sonra, zəməm quyusuna yaxınlaşıb sudan içməlidirlər. Sonra, ziyarətçilər Adəm və Həvvanın günah işlətdikdən sonra tövbə etdiyi Ərəfat dağına qalxmalıdırlar. Ziyarətin onuncu günü ziyarətçilər İbrahimin öz oğlu İsmaili qurban kəsmə istədiyi Mina vadisinə yollanıb şeytana daş atmalı və İbrahimin xatirəsi qurban kəsməlidirlər. Bəzi müəlliflərin fikrincə, “həcc mərasimində bütperəstlik ənənələri və İncil-Quran mifologiyası çulğadır”.⁸

Yeni dini yaradarkən, peyğəmbər, yalnız Allah iradəsinin ifadəçisi kimi çıxış etmişdi, həm də yaranmaqda olan müsəlman dövlətinin başcısı idi. O öz fəaliyyətində dini başçılığı və dünyəvi siyasi rəhbərliyi birləşdirmişdi. Teokratik dövlət ideyası peyğəmbərin ilk tərəfdarlarının (ümmətlərinin) müsəlman icma-dövlətini yaratmasında ifadə olunurdu. Dua zamanı başçı funksiyasını, yeni dinin carçısı və qanunverçisi funksiyasını yerinə yetirən peyğəmbər, həm də ilk müsəlman dövlətinin ali baş komandiri və siyasi rəhbəri (əmiri) idi. Lakin onun həyatı icma üzvlərinin həyatından heç nə ilə fərqlənmirdi: çadırdadır.

yaşayır, başqa müsəlmanlar kimi geyinirdi, onlarla birlikdə yeyirdi. Mədinə surələrin birində müsəlmanlara xüsusi zərurət olmadıqda peyğəmbəri narahat etməmək tövsiyə edilirdi. Peyğəmbərlik məşğuliyyətindən kənarında Məhəmməd adəti üzrə qəbilə başçısı-said olurdu.

Həyata keçmiş tədqiqatlar təsdiq edir ki, Məhəmməd Peyğəmbərin moizələrini ilk müsəlmanlar həyəcanla dinləyirmişlər və onun peyğəmbərliyinin gözəl sübutu kimi qəbul edirmişlər. Onun moizələrinin emosional təsir gücü onların poetik çəkililiyi və üslub xüsusiyyətilə bağlı idi. Lakin zaman keçdikcə peyğəmbərin moizələrinin üslubu dəyişilmiş və Mədinədə etdiyi moizələri əvvəlki ilhamda səslənmirdi. Peyğəmbər Mədinə surələrində, artıq yeni təlimin əsas müddəalarını formula etməyə, yaranan müsəlman icmasına dövlət hüquq normaları vermək istəyən qanunverici kimi çıxış edirdi. Bu surələrdə O, coşğun peyğəmbərdən çox, dini və siyasi qanunverici kimi canlandırılır. Amma Mədinə surələri heç də əvvəlki poetik ruhdan məhrum deyildi.

Ədəbiyyat:

1. Филиштинский И.М., Шидвар Б. Очерки арабо-мусульманской культуры. Москва 1976., с. 10
2. Yenə orada, s.36.
3. Qurani Kərim 3/62. Bakı; " Qismət", 2001, s.31
4. Hegel. Ruh fəlsəfəsi (çevirəni A. Tağıyev) Bakı-2003.
5. Qurani Kərim. Bakı, Qismət. 200, s.4
6. yenə orada 6,50, s.71
7. yenə orada, 18, s.110
8. Филиштинский И.М., Шидвар Б. Очерки арабо-мусульманской культуры. Москва 1976. , с. 49

Priorities that make the basis of islamic culture

Summary

The article is dedicated to the relevance of researching Islamic culture and its fundamental features. The author also investigated the advantageous similarities and differences and its dialogue with other religions. The role some elements and factors in the gradual formation of Islamic culture is other investigated point in this article. Also, minds of oriental and west investigations about Islam culture were shown in this article. Also, elements of culture of VII-XII centuries was considered.

The unchanging principle of Islam culture – the principle of monotheism, problems of the create human and universe was investigate in this article.

Важные факторы, определяющие основы исламской культуры

Резюме

В настоящей статье говорится об актуальности изучения культуры Ислама. Исследуются основы Исламской культуры, ее диалог с различными иными культурами, показаны её некоторые преимущества, а также сходства и различия, существующие между ними. Также освещается вопрос роли некоторых элементов, факторов на постепенное формирование исламской культуры. В статье также был проведён сопоставительный анализ мыслей об Исламской культуре учёных запада и востока. Здесь также были рассмотрены элементы периода расцвета Исламской культуры VII-XII веков, когда она приобрела мировое значение.

Rəyçi: dos. B.Quluzadə